

„Az erkölcsi törvény bennünk...”

(KISS LAJOS ÉLETMŰHELYÉRŐL)

ÉLETE

Ezelőtt jó másfél évtizeddel, pontosabban 1961. március 13-án töltötte be nyolcvanadik életévét Kiss Lajos, vagy ahogyan szakmai körökben méltán emlegették: a magyar néprajztudomány „szögény embere”.

Ebből az alkalomból, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár megbízásából gyűjtöttem össze, ezernyi cédulából, az életmű bibliográfiájának materiáját. S ha már az *életmű* elkészült — gondoltam —, állítsuk mellé az életrajzot is, nyolcvan esztendő krónikáját. Mivel Kiss Lajos ahhoz a nagy nemzedékhez tartozik, amelyik versben Ady Endrét, Babits Mihályt, Kosztolányit, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát; prózában Móriczot és Krúdyt, zenében Bartókot és Kodályt adta a nemzeti kultúrának, hogy a képzőművészet legjelesebbjeiről ezúttal ne is szóljunk.

Az életrajz, Kiss Lajos élete viszont legyen modern műfajú: dokumentumfilm. El is készült a vázlata: kezdetnek az 1880-as évek Hódmezővásárhelye, a szülőváros, fényképek és metszetek, az iskola, a gimnázium, ahová a Tarján-szegényvárosrészi Kiss Lajosnak nemcsak azért sikerült bejutnia, mert jóeszü gyerek volt, hanem mivel az ő nagyapja volt a csengőt húzogató pedellus. Akit az unoka mindig hangos „Atya”-megszólítással tisztelt meg, s ez a név azután rajta maradt, élete végéig. Akik csupán az „öreg” Kiss Lajost ismerhették — a mi nemzedékünk például —, a kor miatt tekintették Atyának. Pedig már 1891-ben, az első gimnázista diáktársak sem nevezték másképpen...

A dokumentumfilmből nem lett semmi. Akkoriban még nem volt divat például a nyolcvanéves Tersánszky Józsi Jenőnek konflisba ülni, s a kilencvenöt éves Diénes Valériának tudományáról s reggeli hidegvizes zuhanyáról beszélni — mindketten vártak erre az alkalomra még tíz, illetőleg tizenöt esztendőig.

Kiss Lajosnak sem adatott meg, hogy — a terv szerint — narrátorja legyen saját dokumentumfilmjének. Pedig mennyire szeretne volna. Nemcsak azért, mert valamikor, a századforduló táján még színésznek készült, s meg is maradt hozzá az Ady-verseket olyan meghitt otthonossággal felmondó orgánuma, hanem egyik levelében ezt írta: „Nem annyira hiúságom kielégülésére gondolok, hanem míg élek — ha elkészül, kijavíthatom a valóságnak megfelelően. Látom ugyanis, hogy meghalt emberekről mi mindent összehazudoznak a munkásságukkal foglalkozók, érdekből és üzletből”.

Mennyi tanulságos esemény: a színitánoda Pesten, egy kvartélyon lakik Csor-tos Gyulával, statisztál a Nemzeti Színházban Jászai Mari mellett, s figyeli a próbák alatti zseniális előjátékokat.

Majd az 1904-es vásárhelyi vakációs nyár, amikor bekerül a festők társaságába: Tornyai János néprajzi tárlatot rendez, aki famulusnak maga mellé veszi, tanyai gyűjtésekre, a színnövendéket. Megnyílik a kiállítás, amelyet az első napon hat-egy vásárhelyi parasztember, meg -asszony tekint meg. A festők világa rabul ejti s rááll: az összegyűjtött néprajzi tárgyakból létesült múzeum őrzője lesz.

Eljegyzí magát most már haláláig a néprajzzal. Előbb a szülővárosban, majd Nyíregyházán, a legendás híré múzeumalapító főorvos, Jóna András mellett. Majd utódjaként ezeresztendős sirokat ásott ki, a „régí idők néprajza”, a régészet mes-tereként. Ebből az időből származik az ősi földet megforgató másik „régésszel”, Móra Ferencce való szorosabb barátsága is.

Közben megírja első könyvének, A szegény ember életének kéziratát, mely —

kiadó érdeklődése híján — nyíregyházi, Jósa-múzeumbeli íróasztalának fiókjában pihen. Legfeljebb egy-két jó emberének mutatja meg, mint Móra Ferencnek.

MÓRA FERENC LEVELÉ

Kedves Lajoskám!

Nagyon zaklatott heteim voltak mostanában, most vagyok elbujdosóban halálos fáradtan a telefon, a posta, de leginkább az emberek elől öt-hat hétre. Nem tudtam volna azonban elmenni kéziratom elolvasása előtt s véleményemet is megírom, ha már úgy kívánod, bár érteni nem értem a dolgot. Kell ismerni magadat annyira, hogy tökéletes munkát végeztél, amiről csak az illetékes bírálatot mondani, aki többet tud a szegény ember dolgairól, mint te. Meg tudnád mondani, kit ismersz olyant? Én természetesen magam sem számítva magam annak, hiszen én csak olyan felemás paraszt vagyok s ma már sokat is felejtettem. Ha azonban mégis megtiszteltél azzal, hogy a véleményem kéred, hát ez az: a szegény ember monográfijának a megírására egyedül te vagy hivatott, „s ha vakon, ha bénán, ha senki-nek: írjad”. S ha publikálni nem tudnád, tedd letétbe, de hét lakát alá s jobban vigyázz rá, mint a Jósa-múzeum összes kincsére, mert a te szegény ember tudományod csakugyan unikum és pótolhatatlan.

Tőlem azt kérted, hogy ne dicsérjelek, hanem kritizáljalak keményen. De mit csináljak, fiam, ha semmit se találtam, amibe beleköthetnék. Én csak köszönhetem neked Lajoskám, hogy megtanítottál egy csomó dologra, amit nem tudtam s hogy hazavittél a Dáru-uccai, meg a felsőgalambosi szegénységünkbe. Ó, de nagyon ott-hon voltam, de igazán hallottam az apám, anyám, a házi cimborák, meg a szomszédok szavát.

Szeged, 1932. június 17.

Szívből öllelek
Fercő

MŰHELYE

A Kiss Lajos-bibliográfia idején sokszor adódott alkalmam íróműhelyébe bepillantani. Ebből az időszakból származnak az alábbi feljegyzések.

Amikor a nyíregyházi múzeum, pontosabban Jósa András meghívta, el akart köszönni kenyéradó gazdájától, a polgármestertől. Történetesen nem volt hivatalában, s így egy kétmázás, jovialis főjegyző fogadta, ki igyekezett őt Vásárhelyen tartani:

— Ne menjen el innen... Becsapják ott a dzsentrik... És Nyíregyháza se különb hely Vásárhelynél: a miniszter kilenc csődört ad nekik is, meg nekünk is!

Első dolgozata a kenyérsütesről; az utolsó, még életében publikált írása a sárkányeresztésről szól. Mind a kettő gyermekkori emlék: az egyik, ahogyan édesanyjától látta a kenyeret hétről hétre készíteni; a másik, a hét évtizedes kisiskolás emlék, a felhők „megkergetéséről”.

Módszerére is rávall mindkettő, a személyes élményből, a megfigyelt életből indul ki, s abból általánosít:

— ...hogyan írásban megmaradjon mindaz, amit a múló idővel az örök fejlődés megváltoztat, átalakít és eltüntet — vallotta hangszalagon.

Modelljei: rendszerint a korabeli Vásárhelyről adódtak. A tálasok például: sok éven át figyelte őket. Valakivel mímelve beszélgetett, jegyeztetett, s közben a távolabbt figyelte egész délelőtt... Az meg csak hajtogatta a korongot eszeveszetten, szótlanul, mogorván. S délben, amikor elhúzták végre a levesnótát, még egy utolsót rugott a korong kerekén, s odacsapta a megmaradt agyagot a sárókba:

— Ejnye, a fene egye meg, mért nem születtem püspöknek! — összegezte egész délelőtti hallgatását.

Volt egy régi népiskolás osztálytársa, Toldi János, aki tálas volt. Előbb a mészteriség dolgait szedte össze tőle, azután következett (könyvekből, iratokból) a tör-

ténet és a tálasság története; a végén, a megfigyelték alapján, a már szépirodalmi igényű elbeszélések. Mint a „Szellemlátók”, az ólombetegség látomásos megszál-
lottjai.

Amit a libapásztor-leánykáról írt, A szegény asszony életében, azt az édesany-
jától hallotta, ki a tanyán élt gyermekkorában. Édesapja sem járt iskolába, katona
korában tanult meg írni-olvasni. Egyik néprajzos kritikusa — nyilván szakmai el-
fogultságból — a libapásztorlány, Varga Juci történetét hitelesebbnek érzi Dickens
Copperfield Dávid története 1188 oldalánál.

Szabolcsban egyik legtiszteltebb alakja Jeney Szabó Árpád, a „tudós”
kéményseprő, a veterán füstfaragó legény.

Szívesen dolgozta fel ugyanazt a témát az Alföldön és Nyírségben, Hódmező-
vásárhelyen és Nyíregyházán: a szűcsök, a szappanfőzés stb.

Az azonos témák mutatták meg igazán a különbözőségeket.

„Felfedezte” a tárgyak életét, jóval a nagyhírű külföldi néprajzosok előtt. Azt,
hogy a parasztember háztartásában semmi sem vész kárba. Mindent felhasznál,
majd továbbhasznál. A tárgy további rendeltetése azután visszényit vet a gazdára,
a tanyai, falusi háztartásra.

Immár klasszikus példája a látszatra igénytelen, de a régebbi háztartásokban
nélkülözhetetlen mángorlósúlyok alig hatvanszavas története:

„A szép és jó súlyok nagy becsben áll. Ágy fejében a helye, a párna alatt,
azon aluszunk s tán ezért is álmodnak olyan szépeket a fiatal házasságok. De száll az
értéke a szép súlyoknak, amint az idő múlik, ahogy az érzéseik csendesednek, csil-
lapulnak. Fejtől a lábhoz teszik, ott rugdossák; aztán az ágyból a kuckóba, vagy a
vacokba kerül: majd a kamrában hánykolódik.”

Egyformán otthonos a vásárhelyi tanyákon és a nyíri homokon. Ott a tegnapi
emberek mindennapjai, itt az ősök hagyatéka érdekli. Amilyen léleklátója az Alföld-
nek és Vásárhelynek, olyan régésze a pogány kori Magyarországnak. Az ófehértói
aranylelet, a kenézlői, az eperjeskei és a geszterédi honfoglalás kori temetők fel-
tárása éppen olyan természetesen adódó munka számára, mint a szegény emberek
vagy az alföldi híres vásárok leírása, eseményeinek felidézése. Különösen a gesz-
terédi lelet jelentős: az aranyveretes vezéri szablya, csodálatosan szép násfáival, a
honfoglalást követő „vezéri korszak” legértékesebb lelete, az egyetemes régészet
egyik legnagyobb kincse.

Amikor alkotói módszerei mellett emberi magatartásáról faggattam, kicsit a
régí színinövendékre emlékeztetően megvonta a vállát, s végül mégis minden pátosz
nélkül, Kantot idézve szólt:

— Az erkölcsi törvény bennünk, a csillagos ég fölöttünk...

VALLOMÁS VÁSÁRHELYRŐL

Életének utolsó bölcsetvizedében a rádióban is vallattam a szülőföldről. Először
1954-ben szólt, amikor a Magyar Néprajzi Társaság, munkásságának fél évszázados
évfordulóját ünnepelte. A megemlékezésekre így válaszolt:

— ...én a magyar néprajztudománynak csak a szegény embőre voltam és va-
gyok, aki anyagot hord és követek, téglákat talyicskáz össze, hogy abból egykor
felépüljön a néprajzi tudomány hatalmas hajléka.

1956 őszén, október 15-én Vásárhelyen szerepelt, régi és új írásaiból olvasott
főleg lelkész hallgatóságának. A felolvasás után készült az alábbi rádióbeszélgetés,
ami nyomtatásban most jelenik meg először.

*

Az áhítatos csöndben elhangzott felolvasás után megkérdezem: miért szereti Vá-
sárhelyt?

Miért szeretem Vásárhelyt? Istenem, ugyan miért? Mert itt születtem, mert
itt szívtam magamba gyermekkori élményeim legértékesebb benyomásait. Itt
láttam és figyeltem meg a felnőttek mozdulatait, viselkedéseit, munkájuk és

pihenésük közben, itt éltem át örömeiket és bánatukat mulatságuk idején, betegségük alatt, haláluk órájában, temetésük végbemenetelekor. Ezekből az élményekből íródtak később azok a dolgozatok és tanulmányok, amelyekben a vásárhelyi nép életét rögzítettem meg.

Gyermeki szemmel milyennek látta és ismerte meg Vásárhelyt?

Öreg korban, hetvenöt esztendő múltával már megszépítve lát az ember mindent, a tavaszi porban játszástól a téli jégen való iszánkodásig, még a kikapást, megverést is mosolyogva meséli, ha sor kerül rá. Első gondolatra természetesen a vidám emlékek elevenednek meg. Kisgyermek koromban miként tanultam névnap, disznótör, lakodalom alkalmával a sok szép felejthetetlen régi nótát, együtt dalolva önfeledten a felnőttekkel, a hallgató, bánatos nótákat, melyek ősi ereje közös érzéssé, eggyé forrasztotta mindnyájunk lelkiületét. Majd a vidámabb, reménykedő és szerelmi dalokat, végezetül az eleven, táncra ingerlőket dalolgatva, még ha tamburaszó mellett járták is a csárdásokat. A kukoricafosztóka is élénk, vidám, szórakoztató alkalom, ahol az őszi este csillagokkal behintett ege alatt nótáztak, meséltek, játszadoztak éjjelig. Ugyancsak a szüret is elképzelhetetlen dalolás nélkül. Téli, hosszú estéken pedig családi körben énekelgettünk zsoltárokat és dalolásztunk, néha tamburaszó mellett is. Hát az országos vásárok éneklő istóriásai, komédiái, bolondmalmái (ringlispil) sokféle látványosságai kitörülhetetlen élmények egész életre.

De nemcsak a mulatságos szórakozások maradtak meg emlékezetemben, hanem a komoly, nehéz munkákban való részvétel vagy csak a közlőről való szemlélése is. A legsikerdúsabb bűzát termő feketeföld művelése, nagy értékű terményeinek felhasználása, értékesítése, elsőrendű lovai, hizott ökrei, tehenei, sertései, aprójószágai és földjének termőképessége nyomot hagynak még a gyermeki lélekben is.

Nem ismeri a vásárhelyi népet az, aki azt állítja, hogy lusta, nem szeret dolgozni. Nagyon is koránkelő, nem fekszik a fölére munka nélküli napokon sem, hisz piaci napon reggel négy órakor már az ócskapiacon foglal magának helyet. Akinek pedig csak egy lova vagy tehene van is, legjobb álmából is fel kell ahhoz kelni. Hát még legnagyobb munkaidőben, nyáron, aratás-, takaráskor hajnali két órától este tizenegyig végzi lankadatlan erővel nehéz munkáját. De kicsit alszik máskor is, tavaszi szántástól őszi kukoricatörésig. Október és novemberben pedig a nehéz kubikmunkára megy. Legjobban megmutatta életrevalóságát a világháborúban. Bárhova került is az idegenben, ügyessége, okossága által feltalálta magát a legrövidebb idő alatt. Dolgos, friss voltáért Európa országaiban mindenütt megszerettette magát fogásban is.

Való, hogy elérhetetlen vágyak nem háborgatják, kevés igényű, de elhatározásához értékes gondolatai, hasznos elgondolásai, találmányai megvalósításához sokára és nehezen jut el. Legtöbbször kisebb akadályok vagy a kezdet sikertelensége folytán abbahagyja szép anyagi sikert mutató tervét.

Milyen az alföldi ember?

Az alföldi ember nyugalmas vérmérsékletű, járása megfontoltabb, tempósabb, mint a hegyvidékié. Itt, az Alföld közepén, a vágyak netovábbja mindig a föld volt. Ehhez a mindent átalakító földhöz alkalmazkodott a vásárhelyi ember. Nem kapkodó természetű, hanem nyugodtan, lassan, de kitaróan végezte munkáját. A nóta szerint is:

Egy csöppet se siessünk
Itt a jó gyöp: ötessünk!

Ma is azt tartják, hogy igazán jóízűen enni csak lassan lehet. Gyermekkoromban várásból állott az alföldi ember élete. Türelmesen várta a szántó-

vető ember, míg megjön az alkalma, megfelelő ideje szántásnak, vetésnek, esőnek, kikelésnek, érésnek, aratásnak, takarásnak, szórásnak, és ha elérkezett az óhajtott idő, serényen, dalolva végezte dolgát, megállta a helyét derekasan. Látomtu-látomig dolgozott. A sietést nem szerette. Az erőszakolt, hirtelen, rúgd föl—hagyd ott munkáról még a gazda is leintette munkásait: „Hónap is nap lösz!” — mondta keményen a béresnek, tanyásnak, vagyis a gazda ítélete szerint a rendes, becsületes munkának volt értelme. A fiatalok az öregek tanácsa, még inkább a saját tapasztalatuk, józan eszük után munkáltak a földet verejtékes munkával.

Ez az áldott, jó termőföld tartalmas, eredeti gondolkodású, szellemű emberekkel adott a nagyhatárú városnak, de ugyanakkor legtöbb esetben ide is kötötte erősen, nem eresztette el magától. A város szülöttei közül azok, akiknek élete pályája magasabbra ívelt, valamennyien elhagyták a várost, ki előbb, ki utóbb, és boldogulásukat más vidéken, többnyire a fővárosban találták meg. A más vidékről idejöttek pedig Vásárhely földjéhez ragaszkodtak halálukig. Bárhonnan jöttek is, vásárhelyiek lettek testestől-lelkestől. De akik eltávoztak is innen, időnként hazajöttek erőt meríteni, lelküket táplálni. Különösen a művészi pályán lévőköt húzta haza szülőföldjük a külföldről, ahol pedig kedvező körülmények és az anyagi jólét útja állott nyitva előttük, mégis visszatértek az elmaradt, művészetüket nem értő, kevésbé méltányoló vidéki városba a szegény nép őrizte nagy értékekért.

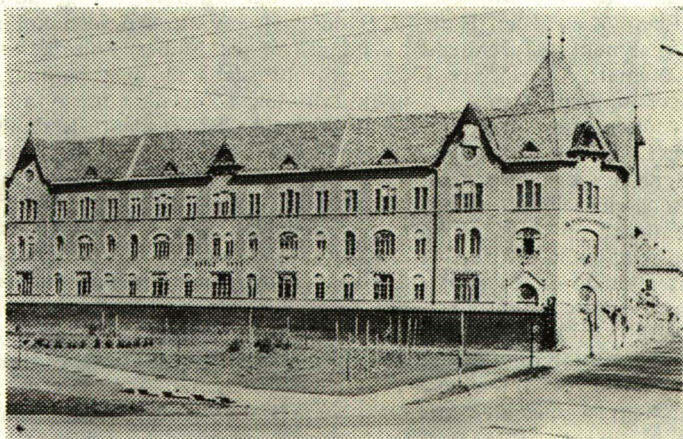
Most milyennek látja Vásárhelyt?

Erre a kérdésre hirtelenében nem tudok felelni, mert ha időnként hazalátogattam is, nem találtam már az ismerős, tapasztalt öregeket, a jó barátokat, rokonokat, közel fél század múltán csak nyugvóhelyüket kereshetem fel. Nem ismerem az új nemzedéket, azok sem engem. Annyit figyeltem meg, hogy az a fény, az a megelégedés, vidámság, amit ifjúkoromban láttam és ismertem, igen megkopott, megfakult.

*

Így szól a két évtizedes vallomás. Örök kár, hogy az újra nekifényesedett és az ötvenes évek fakultságából színesebbé váló városképét már nem láthatta meg. A sötét háttérből újra előtűnő világosságot.

TÓBIÁS ÁRON

A VÁSÁRHELYI GIMNÁZIUM